

24. Новий Відділ „Скали” // Нова Зоря. – 1937. – Р. XII. – Ч. 34.
25. Пастирський лист Григорія Хомишина, Єпископа Станіславського, до духовенства Станіславської єпархії. „Національна чи об’явлена віра, або розвал, чи шлях творчості” // Нова Зоря. – 1935. – Р. X. – Ч. 93.
26. Про два напрями діяльності „Скали” і парохіальних читалень // Нова Зоря. – 1938. – Р. XIII. – Ч. 94.
27. Редько Ю. Наше вчора, сьогодні і завтра // Католицька Акція. – 1935. – Р. II. – Ч. 2 (3).
28. Товариство „Скала” // Нова Зоря. – 1937. – Р. XII. – Ч. 38.
29. Узасаднення „Скали” // Нова Зоря. – 1936. – Р. XI. – Ч. 32.

SUMMARY

The Bishop Hryhoriy Homyshyn in order to spread the Catholic Action idea in Stanislav Diocese

During the interwar years of the 20th century the Greek-Catholic Church was involved in the lengthy internal conflict which was connected with the vision of the future development of the originality of this institution. The Greek-Catholic clergy was divided into two groups, supporting the pro-Eastern (Byzantine), or pro-Western (Latin) orientation respectively. The new divergence became more acute again in the mid-thirties, which was the consequence of the Catholic Action in Halych Ecclesiastical province. Our article aims to analyze the activity of *Skala* association, which was founded by the Bishop Hryhoriy Homyshyn in order to spread the Catholic Action idea in Stanislav Diocese. The association's activity was marked by certain regional specificity and expressed the views of the pro-Western (Latin) group of the Greek-Catholic clergy.

Оксана Безносова,

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

ОСОБЛИВОСТІ ОБЛАШТУВАННЯ ЛЮТЕРАНСЬКИХ ПАРАФІЙ В ІНОЗЕМНИХ КОЛОНІЯХ ПІВДНЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1767–1871)

Проаналізовано розвиток лютеранських парафій у колоніях іноземців на Півдні Російської імперії. Доведено, що перебіг їхнього релігійного життя був обумовлений специфікою конфесійної системи Російської імперії.

Ключові слова: Євангелічно-Лютеранська Церква, Російська імперія, конфесія, парафія.

Однією з нагальних проблем у сучасному суспільстві є пошук гармонізації суспільних відносин. Особливої значущості вона набуває в епоху радикальної перебудови суспільства, в умовах постійної загрози соціальної нестабільності, коли саме релігія може стати мобілізуючою силою для його консолідації. При розбудові дійсно демократичного суспільства (держави) неможливо ігнорувати релігійні та суспільно-громадські потреби вірних різних конфесій. З огляду на це, досвід

врегулювання державно-церковних відносин різними за устроєм державами може бути використаний як дороговказ (як у позитивному, так і негативному напрямку).

Отже, з нашого погляду покажемо досвід існування лютеранських і споріднених з ними протестантських громад у соціокультурних умовах Російської імперії, оскільки Євангелічно-Лютеранська Церква, хоча і не мала релігійної автономії, однак була однією з «офіційних» Церков у державі, а її послідовники склали велику впливову частину еліти країни. Хоча нині вже написано чимало студій з історії лютеранства в Росії [6–14; 17], докладний розгляд становища периферійних лютеранських парафій у колоністський період в українських губерніях імперії свідчить, що її усталену версію не можна вважати ані повною, ані точною. Таким чином, метою цього дослідження є аналіз специфіки розвитку релігійного життя лютеранських і споріднених з ними протестантських (реформатських, сепаратистських) громад в іноземних колоніях Півдня упродовж колоністського періоду.

Найбільший вплив лютеран, як і інших протестантів, в українські губернії Російської імперії припав на другу половину XVIII ст., коли після маніфестів 1762 і 1763 рр. цариці Катерини II почалася широка колонізація південних степових «окраїн». У 1767 р. з'явилися перші іноземні колонії німців-лютеран і католиків у Біловезкому степу на Чернігівщині. 1781 р. за 16 км від колишньої турецької фортеці Кізікермен (майбутнього м. Берислав) були поселені шведи-лютерани [1]. Але основний масив іноземних колоній був заснований після «скасування» приєднання до Росії територій Кримського ханства і «Дикого поля» (1783 р.) та Бессарабії (1791 р.). Загалом на території трьох південноукраїнських губерній Російської імперії в середині XIX ст. мешкало на правах іноземних колоністів уже 18 178 лютеран і близьких до них у конфесійному відношенні реформатів і сепаратистів, які склали більш ніж половину всього колоністського населення регіону [13, с. 276].

У житті західних християн у Російській імперії існували специфічні складнощі, які корінилися у самих принципах будови конфесійної системи Російської імперії. Крім того, організації церковного життя в іноземних колоніях Півдня, як значно віддалених від імперського центру, були також притаманні свої специфічні риси, які помітно відрізняли їх від життя одновірців із Прибалтики або Півночі.

Коли іноземців зі всієї Європи скликали маніфестами до переїзду в Росію, їм обіцяли повну релігійну свободу, дозвіл «будувати й утримувати за їхніми законами церкви із дзвонами у тих місцях, де вони оселитися побажають» [4, с. 6]. Однак політика релігійної терпимості щодо іноземних християн не аж ніяк не перешкоджала намаганням уряду контролювати життя своїх підданих усіх конфесій (подібно до того, як це було з православними). Та на початку колонізації адміністративно-бюрократичий ентузіазм влади був суттєво обмежений майже фізичною неможливістю контролю через величезні відстані й відсутність відповідної владної інфраструктури на новоприєднаних територіях. Тому початковий період колонізації став для іноземних («інослави») християн часом дійсної релігійної свободи, хоча оця свобода була скоріше свободою не від адміністративного контролю, а від можливостей нормального облаштування своїх церковних парафій для лютеран і католиків, оскільки у них були відсутні не лише фінанси і відповідна інфраструктура, але й право на внутрішнє церковне самоуправління.

У церковно-адміністративному відношенні колоністи – лютерани, реформати і сепаратисти – у Російській імперії в початковий період після свого переселення на територію Півдня сучасної України (1763–1810 рр.) підпорядковувалися Юстиц-колегії естляндських, ліфляндських і фінляндських справ, якій підлягав суперінтендант усіх лютеранських церков у Росії. Церковні справи послідовників інших протестантських конфесій (реформатів і сепаратистів) також фактично вирішувалися нею. Проте через віддаленість південних колоній адміністративні функції колегії обмежувалися збором статистичних відомостей та призначенням пасторів [2, с. 752; 9, с. 79]. Стан церковних (як і інших справ) зазнав змін після смерті Катерини II в 1796 р. Її син Павло I переглядає не стільки саму колонізаційну політику своєї матері, скільки способи її впровадження в бік раціоналізації та здешевлення для держави, а також методи керівництва поселеними в Росії іноземцями [5, с. 252]. Справа життєзабезпечення церковних парафій лютеран, реформатів і сепаратистів перестала бути справою їхніх маловпливових у той час Церков і була доручена Конторі піклування новоросійськими іноземними поселенцями (у 1818–1876 рр. – Піклувальний комітет про колоністів Південного краю Росії). З одного боку, це допомогло налагодити організоване церковне буття парафій. Але з іншого – фактично позбавило їх внутрішньої автономії, підпорядкувавши їх (як і Православну Церкву) державі, яка у своїй політиці керувалася не стільки інтересами віруючих на місцях, скільки власним розумінням державної доцільності. З 25 липня 1810 р. централізоване управління церковними справами лютеран, реформатів, сепаратистів, пресвітеріан, англікан стало здійснювати Головне управління духовних справ іноземних сповідань. У 1817 р. воно увійшло до складу Міністерства духовних справ і народної освіти (1824 р. це відомство було перетворено в Міністерство народної освіти).

Значних змін у принципах управління церковними справами зазнали протестанти церковних конфесій, коли за особистим указом імператора Олександра I від 20 червня 1819 р. Лютеранська і Реформатська Церкви в Російській імперії, за прикладом Пруссії (1817 р.), були об'єднані в єдину Євангелічно-Лютеранську Церкву. Інші споріднені протестантські конфесії (сепаратисти різних напрямків) було також приєднано до неї, але на особливих засадах. В адміністративному відношенні вона підпорядковувалася протестантському відділенню Міністерства народної освіти. У 1832 р. Євангелічно-Лютеранська Церква отримала офіційний статус у Російській імперії. Був розроблений її церковний статут і Символ віри (офіційне віросповідання) [6, с. 11–12]. Для управління справами створена Генеральна євангелічно-лютеранська консисторія на чолі з суперінтендантом у ранзі єпископа. Іноземні колонії розподілено між двома церковними округами – Санкт-Петербурзьким (до якого належали парафії в Україні, за винятком Харківської губернії) та Московським [12, с. 33]. 2 лютого 1832 р. управління духовними справами іноземних сповідань включено до складу Міністерства внутрішніх справ як особливий департамент. У 1834 р. південні євангелічно-лютеранські колонії були, за поданням Піклувального комітету, розділені на дві регіональні округи – пробства. Перше з них охоплювало територію від Бессарабії до Дніпра, а друге – від Дніпра до Дону [7, с. 11]. Таким чином була вибудована організаційна структура підпорядкованої державі Церкви, яка у багатьох своїх адміністративно-біюрократичних

рисах нагадувала «пануючу в Російській імперії» Православну Церкву доби синодального правління.

З іншого боку, офіційний статус надав Євангелічно-Лютеранській Церкві і ряд суттєвих переваг, серед яких було отримання права на підготовку священнослужителів навіть у вищих навчальних закладах і вирішення певною мірою проблеми міжконфесійних шлюбів. Річ у тому, що закони Російської імперії вимагали виховувати у православній вірі дітей, народжених у шлюбі батьків різних віросповідань. Ця обставина обумовила надзвичайно низку кількість міжконфесійних шлюбів (до 1905 р., коли ця вимога була скасована) серед багатоконфесійного населення Російської імперії. Натомість привілейований стан Євангелічно-Лютеранській Церкви сприяв тому, що для її вірних ця норма негласно була скасована ще в 1867 р. [10, с. 215].

Певні особливості мав і процес побудови культових споруд в іноземних колоніях. За наказом Катерини II від 31 січня 1765 р., церкви в колоніях зводилися «казенним коштом», з умовою, що всі витрачені гроші будуть повернені колоністами після закінчення 10 пільгових років від сплати податків [6, с. 11]. Проте через відсутність організованості у колонізаційній справі у перші роки заснування колоній питання спорудження церков і молитовних домів мало вкрай гострий характер і часто вирішувалося лише за зверненням особисто до Г. О. Потьомкіна, як це відбувалося, наприклад, 1782 р. у Шведській колонії на Дніпрі [1, с. 294]. Тільки у 90-ті рр. XVIII ст. процес будівництва культових споруд налагоджується, як і облаштування самих поселень іноземців. За часів Павла I були переглянуті статуси периферійних парафій. Частина з них об'єднали з найбільш розбудованими (хоч і доволі віддаленими від них) з метою здешевлення утримання духівництва, зарплатню якому виплачувала держава [5, с. 252]. Але зростання числа іноземних колоній вимагало подальшого удосконалення керівництва парафіями. Тому якщо, згідно з указом імператора Олександра I від 14 грудня 1817 р., в парафіях іноземних сповідань спершу могли будуватися лише кам'яні церкви (кірхи або костьоли), то вже починаючи з 1819 р., дозволялося споруджувати також і дерев'яні молитовні будинки. З наданням у 1832 р. офіційного статусу Євангелічно-Лютеранської Церкві та розробкою її статуту було стандартизовано будівництво культових споруд в іноземних колоніях (його норми визначав окремий розділ Статуту будівництва). З того часу всі лютеранські (і навіть католицькі) церкви в регіоні нагадують одна одну як краплі води. З 1837 р. храмові споруди всіх іноземних християнських сповідань дозволялося зводити там, де це було необхідно, за рішенням Департаменту духовних справ іноземних сповідань [6, с. 11–12].

Але в житті Євангелічно-Лютеранської Церкві існували й серйозні проблеми, які істотно заважали налагодженню релігійного буття вірних. Однією з найбільш болючих був гострий брак кадрів священнослужителів. Її створив, хоча і непрямим чином, сам царський уряд, заборонивши іноземним християнам відкривати навчальні заклади для підготовки духівництва, оскільки він чомусь вважав, що може у такий спосіб перешкодити іновірним місіонерським впливам на православне населення. Натомість, не отримавши від цей заборони явної користі (здаймо історію релігійних рухів у Російській імперії XIX ст.), він штучно сформував неабиякий дефіцит кадрів пасторів у євангелічно-лютеранських парафіях. Намагаючись

вирішити цю проблему, уряд спробував закликати священників із-за кордону. Так, наприклад, у 1824 р. були запрошені на служіння в парафіях колоній Одеського поселення чотири випускники Місіонерського інституту в Базелі [3]. Серед них був і майбутній настоятель лютерансько-реформатської парафії Порбах у Березанській колоністській окрузі – Йоганн Бонекемпер, який у результаті своєї діяльності на цьому посту став одним із трьох найбільш відомих іноземних протестантських місіонерів у Російській імперії. Оскільки ж однією з умов призначення кандидата на посаду пастора було обов'язкове прийняття російського підданства і наявність вищої освіти, то кадрів вкрай не вистачало. Однак лютеранам (як, власне, і всім протестантам), які посідали все більш впливові місця в правлячій еліті країни, вдалося-таки переконати уряд змінити погляд на це питання [8, с. 67–68]. З 1802 р. була розпочата підготовка лютеранського духівництва на спеціально заснованому тоді теологічному факультеті Дерптського, а з 1809 р. також і Олександрівського (в м. Гельсінґфорс, Фінляндія) університетів [12, с. 45, 59; 2, с. 753]. Але ці заходи не змогли повністю усунути кадрову проблему, оскільки їхніх випускників на всі вакансії просто не вистачало. В особливо важкому становищі перебували саме віддалені парафії Півдня, які на середину XIX ст. значно зросли за кількістю селищ і парафіян. Тому, як показують кадрові відомості про пасторів і парафії [7; 12; 17], там духовні посади були частіше вакантними, аніж зайнятими, а «осиротілих» парафіян щонайбільше раз чи двічі на рік навідував пастор сусідньої парафії. В інші часи рутинні обов'язки пастора (за винятком права здійснювати обряди) виконував шкільний вчитель, який зазвичай був і місцевим кюстером [11, с. 108–118, 138–148].

Залишені без нагляду і керівництва священнослужителів колоністи-протестанти влаштовували своє релігійне життя на власний розсуд, закономірним результатом чого було надзвичайно широке розповсюдження пієтистичного, а потім і різноманітних сектантських рухів серед лютеран, сепаратистів і реформатів Півдня імперії. До середини XIX ст. вони охопили не менш ніж 1 % усіх послідовників цієї Церкви, а наприкінці століття – уже 5 % [1, с. 298]. Налякане розмахом сектантських рухів, вище керівництво церкви відрядило спеціальних чиновників Генеральної консисторії для розслідування на місцях причин цього явища. За результатами перевірки було прийнято рішення про поділ надвеликих колоністських парафій на менші та їхнє належне облаштування й налагодження справи душеспасіння. Причому реформати нарешті отримали право облаштувати свої самостійні парафії за канонічними принципами їхньої Церкви [14, с. 230; 12, с. 173–176].

Релігійні рухи середини XIX ст. яскраво виявили внутрішні проблеми Євангелічно-Лютеранської Церкви, яка організаційно формувала під контролем і могутнім впливом самодержавно-бюрократичної Російської держави. Після добровільно-примусового об'єднання Лютеранської та Реформатської Церков у Євангелічно-Лютеранську та отримання цією новою Церквою офіційного статусу, всередині неї почалися процеси структуризації та ієрархізації, що об'єктивно вели до внутрішньої уніфікації різнорідних у конфесійному відношенні елементів, з яких вона складалася. З одного боку, це проявилось у вигляді намагань до поглинання реформатів і сепаратистів більш впливовими і численними лютеранами, чому перші вперто чинили спротив [13, с. 279–280]. З іншого ж, усе більш гострим ставало і національне питання, на що дослідники лютеранства в Росії майже не звертають

своєї уваги. Зазначимо, що більшість лютеран та інших конфесійних складових цієї Церкви була німцями за національністю. Отже, найбільш впливовим варіантом лютеранства в Російській імперії було саме «лютеранство по-німецьки» з його специфічними етноконфесійними ознаками, тому й лютеранство «по-російськи» набуло німецьких рис. Держава санкціонувала таку уніфікацію, оскільки, по-перше, це відповідало вимогам зручності в управлінні. По-друге, через те, що більшість лютеран, керівництва Церкви й самої держави у той час становили саме німці, то вони в цьому, природно, не бачили ніякої проблеми. Однак, з огляду на те, що країна була багатонаціональною і в ній мешкали лютерани різних національностей, «німецизація» єдиної Євангелічно-Лютеранської Церкви стала підґрунтям для національних конфліктів [15; 16] (на кшталт того, що точився більш ніж століття між шведською та німецькою лютеранськими громадами у межах однієї лютеранської парафії Альтшведендорф у Херсонському повіті Херсонської губернії) [1].

Таким чином, життя євангелічно-лютеранських парафій в іноземних колоніях Півдня було сповнене певних протиріч. З одного боку, держава всіляко опікувалася їхніми справами, допомагаючи облаштувати їхнє церковне буття. З іншого, ця опіка призвела до втрати автономії Церкви і можливості самостійно вирішувати свої питання. Це й спричинило певні ускладнення і недоліки в розвитку цієї Церкви, що, врешті-решт, сприяло бурхливому розвитку сектантських рухів в її середовищі.

1. Безносова О. В. Особенности обустройства церковной жизни в многонациональных и поликонфессиональных регионах Юга Российской империи (на примере села Старошведское Херсонского у. Херсонской губ.) / О. В. Безносова // Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика и культура: сб. науч. тр. V Междунар. науч. конф. (г. Белгород, 23–24 января 2009 г.) / Отв. ред. И. Т. Шатохин. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2009. – С. 293–298.
2. Бобылев А. Евангелическо-лютеранская церковь в России / А. Бобылев, Г. Штриккер // Немцы России: Энциклопедия в 3 т. – Москва: ЭРН, 1999. – Т. 1: А-И / Ред. В. Карев (отв. ред.). – С. 750–757.
3. Державний архів Одеської області. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 1571 (1822–1825 гг.). – 122 арк.
4. История российских немцев в документах (1763–1992): в 2 т. / Сост. В. А. Ауман, В. Г. Чеботарева. – Москва: Готика, 1993. – Т. 1. – 445 с.
5. Ключков М. В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. – Петербург, 1916. – 560 с.
6. Князева Е. Е. Лютеранские церкви и приходы в России XVIII–XX вв.: Исторический справочник. – Санкт-Петербург: Гуманитарное информационное издательское агентство «Литера», 2001. – Ч. 1 / Е. Е. Князева, Г. Ф. Соловьева. – 295 с.
7. Князева Е. Е. Лютеранские церкви и приходы на Украине XVIII–XX вв.: Исторический справочник. – Санкт-Петербург: Гуманитарное информационное издательское агентство «Литера», 2003. – Ч. 2 / Е. Е. Князева. – 343 с.
8. Кречмар Г. Евангелическо-лютеранская церковь в России, Украине, Казахстане и Средней Азии / Г. Кречмар, Г. Ратке. – Санкт-Петербург: АО «Сатис», 1996. – 128 с.
9. Лиценбергер О. А. Евангелическо-лютеранская церковь в Российской истории (XVI–XX вв.) / О. А. Лиценбергер. – Москва: Просветительский фонд «Лютеранское культурное наследие», 2003. – 544 с.
10. Наследие Лютера в России: к 400-летию юбилея Реформации, отмечаемого евангелическо-лютеранскими общинами в России. – Москва: «Готика», 2003. – 231 с.

11. Нахтигаль П. Донские немцы 1830–1930 / П. Нахтигаль. – Augsburg: Waldemar Weber Verlag, 2007. – 240 ň.
12. Amburger E. Die Pastoren der evangelischen Kirchen Rußlands vom Ende des 16. Jahrhunderts bis 1937: Ein biographisches Lexikon / Erik Amburger, Inst. Nordostdt. Kulturwerk Lüneburg. – Lüneburg: Inst. Nordostdt. Kulturwerk; Erlangen: Martin-Luther-Verl., 1998. – 557 s.
13. Brandes D. Von den Zaren Adoptiert. Die deutschen Kolonisten und die Balkansiedler in Neurussland und Bessarabien 1751–1914. – München, 1993. – 549 s.
14. Dalton H. Geschichte der reformierten Kirche in Russland / H. Dalton. – Gotha, 1865. – 432 s.
15. Isberg A. Svensk lutherdom i österled: Schwedisches Luthertum im Osten: relationer till ryska och baltiska diasporaförsamlingar och minoritetskyrkor 1883–1941 / Alvin Isberg. – Uppsala: Univ., 1982. – 150 s.
16. Nordisk Familienbok: Konversationslexikon och realencyklopedi: Ny, reviderad och rikt illustrerad upplaga / Redaktörer: Th. Westrin, E. Fahlstedt och V. Söderberg. – Stockholm, 1923. – № 35. – С. 1212. – Режим доступу: <http://runeberg.org/nfco/0628.html>.
17. Schnurr J. Die Kirchen und das religiöse Leben der Rußlanddeutschen / J. Schnurr. – Stuttgart: Verlag Landsmannschaft der Deutschen aus Russland, 1978. – Evangelische Teil. – 400 s.

SUMMARY

Oksana Beznosova

THE SPECIFICATIONS IN ORGANIZATION OF THE LUTHERAN PARISHES IN THE FOREIGNER COLONIES OF SOUTH OF THE RUSSIAN EMPIRE. 1767–1871

The article is devoted on development of the Evangelical-Lutheran parishes in mother foreigner colonies of the Russian empire. An interpretation of specialties of religious life of the Lutherans and confessional structure of the Russian empire as a main case of ones is proved.

Key words: the Evangelical-Lutheran church in the Russian empire, confession, parish.

Наталія Белікова,

***кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії слов'ян Донецького національного університету***

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ЛІТОПИСИ ЯК МАЛОДОСЛІДЖЕНЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВ'Я В УКРАЇНІ

Привертається увага до малодослідженого в Україні історичного джерела – церковних літописів, що склалися в парафіяльних церквах Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., і зберігають різноманітну інформацію з історії та повсякденного життя православної парафії.

Ключові слова: Синод, парафіяльний літопис, історики Церкви, парафіяльна округа, притчет, джерелознавство.

Мета цієї статті – привернути увагу наукової громадськості до дуже цікавого, проте практично не дослідженого в Україні джерела – церковнопарафіяльних